

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПОБУДОВИ ЕФЕКТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНВАЛІДІВ

М.В.Барна

викладач кафедри психологічних та педагогічних дисциплін ТНЕУ,
аспірант Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України

У статті висвітлюються особливості побудови стратегій самореалізації студентів-інвалідів. Досліджуються власне психологічні умови, котрі детермінують побудову ефективної індивідуальної стратегії самоздійснення молоді. Основну увагу зосереджено на виявленні ролі і значення необхідних умов у спрямованості процесу самореалізації особи з інвалідністю.

Ключові слова: самореалізація, стратегія самореалізації, психологічні умови, особистість, студенти-інваліди.

В умовах гуманізації і демократизації суспільства, соціальних та освітніх деформацій важливим завданням на сьогодні є створення рівних стартових можливостей для всіх громадян, незалежно від психофізичного розвитку, стану здоров'я, віку, статі, соціально-економічного статусу людини. Тому важливого значення набуває проблема реалізації особистісного ресурсу молоді, котра стикається з численними труднощами у процесі самоздійснення, особливо такої категорії, як студенти-інваліди.

Створення можливостей для успішної самореалізації особи з інвалідністю вимагає врахування не лише чинників, котрі впливають на даний процес, але, передусім, умов, необхідних для ефективного самозвершення особистості. Таким чином, з'ясування власне психологічних умов, які сприяють побудові ефективної індивідуальної стратегії самоздійснення студентів-інвалідів, є на сьогодні важливим завданням в умовах нової освітньої парадигми.

Результати аналізу наукових джерел свідчать про актуальність вивчення умов, які детермінують процес самореалізації особистості. Цей факт підтверджують численні дослідження сучасних вчених (О.І.Купреєва, В.А.Скрипник, К.О.Фролова, К.О.Абульханова-Славська, Н.Л.Кулик, В. І. Муляр, В. С. Мухіна, Л. М. Коган, С. І. Кудінов, Б. Ф. Чечет). До системи визначальних умов самоздійснення особистості науковці відносять наступні: соціальні, психологічні, психоекологічні, психофізіологічні, психологічні тощо. Найбільшу увагу зосереджують на педагогічних (дидактичних) умовах, котрі забезпечують зростання та розкриття сутнісних сил молоді, її самозвершення в рамках навчально-виховного процесу освітнього закладу (А.І.Блощинский, А.В.Зайцева, Ф.У.Базаєва, Н.А.Середа, Н.В.Борисова,

Л.В.Цурикова, А.В.Ковальова). На сьогодні означення єдиної палітри психологічних умов, визначальних для побудови ефективної стратегії самореалізації студентів з інвалідністю ще не розроблено, тому є необхідність додаткового вивчення вказаної проблеми.

Таким чином, метою статті є дослідження психологічних умов, необхідних для побудови ефективної стратегії самореалізації студентів-інвалідів. Основним методом дослідження проблеми є аналіз наукової літератури.

У контексті вивчення психологічних умов самореалізації молоді сучасні науковці (О.І.Купреєва, Т.М.Титаренко, Н.Д.Володарська, В.А.Скрипник, К.О.Фролова, А.І.Блощинський, О.С.Хорошайло, А.І.Березенцева) виділяють самоставлення особистості. Акцент робиться на тому, що саме *позитивне самоставлення* – це одна з передумов успішної самореалізації особистості, оскільки специфіка ставлення особистості до власного «Я» відіграє регулюючий вплив практично на всі аспекти життєдіяльності людини. Це проявляється у встановленні міжособистісних відносин, у постановці і досягненні цілей, у способах формування і вирішення кризових ситуацій, в адекватній включеності суб'єкта у різного роду діяльності, сприяючи розкриттю внутрішнього потенціалу і можливостей. А залежно від валентності самоставлення (позитивне, негативне) вибудовується не лише образ світу, але й домінуюча стратегія самореалізації. Звісно, фундаментом для формування позитивного самоставлення студентів-інвалідів є, перш за все, самоповага й адекватне самоприйняття, які виходять із розуміння своїх як достоїнств, так і недосконалостей, вад, обмежень, а також з усвідомлення особистісної вартості, гідності і цінності людського життя.

Істинна самореалізація неодмінно пов'язана із процесом *індивідуалізації*. Особистість, обираючи індивідуальний шлях і спосіб звершення самопроекту в рамках життєвого світу, завдяки індивідуалізації виявляє свою унікальність, віднаходить і розкриває свою справжню сутність. Людина самоцінна саме через свою неповторність, відмінність від інших, переконаний Б.Ф.Чечет [13, 122]. І тому прояв індивідуальності дає змогу кожному реалізувати своє самобутнє "Я", виокремивши його з поміж багатьох людських самостей. Таким чином, особливо для людей з інвалідністю, котрі по своїй природі уже є унікальними, необхідною та неминучою психологічною умовою ефективного самоздійснення є індивідуалізація, яка є фундаментом у побудові індивідуальної стратегії. У зв'язку з цим цікавою є ідея Т.М.Титаренко, яка розглядає будь-яке *відхилення від норми* (у нашому випадку - у здоров'ї студентів-інвалідів) як *платформу для становлення індивідуальності*. "Розгляд особистості як складної відкритої системи, що саморозвивається, передбачає ставлення до будь-яких "перебоїв" її розвитку, девіацій, патологічних і непатологічних відхилень як підґрунтя для виникнення чогось принципово нового в індивідуальній і загальнолюдській історії. Особистісні дисгармонії можна розглядати як своєрідні механізми для вироблення невизначеності, резерви варіативності, без яких подальший розвиток життєвого світу був би неможливим" [11, 160].

Особливу увагу сучасні дослідники звертають також на *свободу*, яка забезпечує молоді можливість самостійно й вільно розкривати свій внутрішній потенціал (К.О.Абульхнова-Славська, Н.Л.Кулик, В.І.Муяр, Л.М.Коган, К.О.Фролова). Як умова самоздійснення, свобода забезпечує реалізацію життєвого смислу, побудову життєвої програми, яка відображає життєвий вибір особистості і є суттєвою передумовою самореалізації [12]. Можливість вибору та вміння брати *відповідальність* за обране рішення, які дає свобода, великою мірою впливають на процес самозвершення та визначають лінію побудови індивідуальної стратегії молоді. Тому саме така "відповідальна свобода" молоді людини з інвалідністю дозволяє їй сформувати ефективну стратегію самореалізації не лише через опору на когось, а з урахуванням особистісних потенцій, дає змогу відчути себе повноцінною зрілою особистістю. Поняття свободи, як вказують сучасні дослідники (В.І.Слободчиков, Н.Г.Шевченко, К.О.Фролова, М.В.Лук'янова), неодмінно передбачає наявність *рефлексії* як одного з механізмів розвитку й організації пізнавального, інтелектуального і творчого роз-

витку особистості, утворюючи з нею нерозривну функціональну єдність.

Проблема прояву *активності/пасивності* в контексті звершення самопроекту студентами-інвалідами набула сьогодні актуальності. Як відомо, пасивні форми поведінки провокують виникнення ускладнень у процесі самоздійснення (труднощі у встановленні контактів, у вираженні власної думки, емоцій, негативні переживання самотності, тривоги, депресії тощо). Проявляючи ж активність, особистість задіює особистісні ресурси для реалізації своїх можливостей і потенцій, докладає зусилля для розкриття своєї внутрішньої сутності, долає перепони на шляху до самозвершення. Тому активна життєва позиція - це джерела ефективності, продуктивності та дієвості процесу самореалізації молоді, а також рушійна сила та необхідна психологічна умова особистісного розвитку та ефективної самореалізації, що констатують науковці (Г.І.Горак, І.В.Березко, Я.М.Ніколаєнко, В.Г.Панок, Г.В.Рудь, К.О.Фролова, В.С.Мухіна). Поряд із цим А.І.Блощинський слушно зауважує, що здатність до самоуправління і локус контролю є ключовими ознаками ступеня сформованості здатності самореалізації [1]. Таким чином, не сама активність є визначальною для побудови ефективної індивідуальної стратегії самозвершення, але й вміння спрямовувати особистісну енергію у правильне русло і керувати нею.

Процес самореалізації студентів-інвалідів тісно пов'язаний із соціально-професійним зростанням, тому що саме освітній простір надає можливості юним особам для саморозвитку та здобуття певної професії. Розвиваючись в умовах і під впливом освітнього середовища, особистість виходить поза межі свого Я і самоздійснюється в різних напрямках, які пропонує навчальний заклад, перебуваючи у контексті взаємодії з мікросередовищем, яке виступає своєрідним каталізатором процесу самореалізації. Здобуваючи *освіту*, особистість, залежно від обраної професії, "приміряє" й акумулює в собі професіограму фахівця (необхідні професійні якості, вміння, навички тощо) згідно з вимогами загальноновизнаного стандарту. І.Б.Іванова вважає, що *інтегроване освітнє середовище* - це «середовище максимально адаптоване до особливих потреб студентів з інвалідністю на основі відповідності місцю і часу набуття професійного фаху [6, 188-189]. Водночас сучасні науковці, розглядаючи інтегроване освітнє середовище як мікромодель соціального середовища, стверджують, що саме така форма навчання у ВНЗ сприяє найповнішій реалізації рівних прав на отримання освіти студентами-інвалідами поряд із здоровими однолітками, а також вимагає підтримання політики рівних можливостей [10]. На

думку Л.З. Сердюк, «навчання, специфіка спілкування в інтегрованому середовищі активізує перебудову структури свідомості інвалідів у сторону свідомості здорової, адаптованої до життя людини, що прагне до самореалізації, і є сприятливою ситуацією для корекції деформацій суб'єктивної картини життєвого шляху людини» [9, 357].

Неможливо не відзначити той факт, що сім'я як інститут навчання, виховання та розвитку особистості, і водночас сукупність домінуючих чинників впливу на людину, відіграє надзвичайно важливу роль у становленні стратегій самореалізації молодих інвалідів. Позиція найближчих осіб до проблеми інвалідності, їхнє ставлення до хвороби та обмежень, які вона накладає, прийняття/неприйняття дитини-інваліда, їхня участь у її житті, реакція на зміни особистості, вибір та зміна моделі виховання тощо детермінують весь процес особистісного зростання та самоздійснення особистості. онструктивне пристосування батьків до неповносправності дитини, передусім, означає, що, підкорившись такому становищу, потрібно створити для дитини сприятливі умови для нормалізації її життя і соціалізації. Тому *сприятливий психологічний клімат в сім'ї* є основою для позитивного розвитку та самореалізації молоді особи. Дезорганізація ж сімейного життя негативно позначається на формуванні особистості дитини, підвищує ризик виникнення вторинних симптомів інвалідності – психічних та емоційних розладів [5, 39].

Як не парадоксально, але саме ставлення громадськості до інвалідів стає важливим детермінуючим чинником, який спрямовує вектор самореалізації та інтеграції таких людей у суспільстві. Г.В.Дудкін констатує той факт, що очікування та установки стосовно інвалідів, закріплені в суспільній свідомості, і реальна поведінка людей створюють умови, котрі перешкоджають розвитку можливостей для ефективного розширення соціальних ролей інвалідів [3, 60]. Це також утруднює їх інтеграцію в соціум на рівних правах з усіма та провокує викривлення у процесі їх самоздійснення. Як зазначає І. Б. Іванова, постає необхідність *створення позитивного іміджу інвалідів*, а також забезпечення їм належних умов для розкриття їхньої потенційних можливостей, аби в контексті тактовної поведінки не припинювати людської гідності як дітей, так і батьків інвалідів, а сприяти визнанню їх як повноцінних членів суспільства [5, 10].

У сучасних реаліях життя здібність до структурування особистого часу, його використання як цінності саморозвитку, самовдосконалення суб'єкта визначають важливу внут-

рішньою умовою успішної реалізації індивідуальної стратегії самоздійснення (К.А.Абульханова-Славська, Т.Н.Березіна, Г.І.Горак, І.В.Березко, Я.М.Ніколаєнко). Адже, «продуктивне використання часу створює великі можливості для життєвої перспективи, забезпечує реалізацію життєво важливих планів... Дбайливе ставлення до часу життя, сприяє інтенсифікації життєвих і особистісних процесів (в тому числі й самореалізації – автор) і тим самим збільшує цінність реального часу життя» [8, 48]. Згідно з твердженням Т.М.Титаренко, «у здорової, самоактуалізованої, гармонійної особистості минуле, теперішнє і майбутнє співіснують у цілісності, єдності, взаємодії» [11, 53]. Будь-які викривлення і переважання підструктури «минулого», «теперішнього» чи «майбутнього» трансформують і координати процесу особистісного зростання людини, сповільнюючи, зупиняючи чи унеможливаючи його. Ми вважаємо, що саме у процесі становлення стратегій самореалізації особистості якнайповніше виявляється *здатність до транспективи* (за В.І.Ковальовим [7]), тобто своєрідного поєднання теперішнього, минулого (ретроспективи) і майбутнього (перспективи). Адже саме ця здатність людської свідомості інтегрувати час життя дозволяє суб'єкту спрямовувати активність «тут і тепер» на реалізацію свого потенціалу з урахуванням набутого досвіду і можливої життєвої перспективи в бажаному руслі, що забезпечує перехід особистості на якісно нові рівні самореалізації, вибір найефективніших тактик і побудову оптимальної стратегії самореалізації.

Віра в себе, у свої сили, у реальність розкриття свого потенціалу та реалізації сутнісних сил (здібностей, нахилів, талантів) – це той підставовий рушій, котрий спонукає людину до активних дій, які, в свою чергу, приносять очікуваний результат. Віра дає стимул до активного пошуку і використання будь-якої реальної можливості для дії, що є важливим для становлення ефективної стратегії молоді особи. Віра в людину, в самого себе породжує непереможну енергію динаміки життя. І єдине, що може перешкодити цій динаміці здійснитися в реальності, – це страх, нерішучість, тривожність, невпевненість у власних силах. Обставини, які б вони не були конструктивні чи деструктивні, як би вони не були спрямовані на те, щоб зламати людину, є лише приводом для того, щоб відкрилась внутрішня сила особистості. Для такої категорії молоді, як студенти з інвалідністю, важлива не тільки власна переконаність в успіху, але й віра оточення в них, у те, що вони можуть зробити щось, про що мріють чи що поставили собі за мету. Тут слід говорити про визначальний вплив найближчого (сім'я, родина, друзі) та соціального

оточення молодого інваліда (соціальні служби, навчальний заклад тощо), котре детермінує подальший хід самореалізації особистості та фактично, обумовлює його результат (через соціально-психологічну установку). Ефективним для побудови індивідуальної стратегії є метод оптимістичної віри (за В.В.Журовим), котрий перетворює суб'єктивний світ інваліда з існування на повноцінне життя, що є однією з основ повноти самореалізації [4, 13]. Тому наявність віри – це не лише важлива умова успішного самоздійснення студента-інваліда, але й міцний фундамент для побудови ефективної індивідуальної стратегії самореалізації.

Г.І.Горак, І.В.Березко, Я.М.Ніколаєнко справедливо зазначають, що *воля* – це спосіб розгортання потенцій індивідуальності за будь-яких життєвих умов, це активне діюче начало, вияв по подоланню труднощів, це "...обов'язкова умова реалізації стратегічного потенціалу" [2, 109]. *Високий рівень розвитку волі* – це не лише необхідна умова ефективного самозвершення, а набагато більше, як констатують науковці (В.В.Журов, Г.І.Горак, В.С.Мухіна). Зокрема, для молоді людини з інвалідністю феномен волі творить її свідомість і постає у двоєдиній структурі: подолання самого себе і подолання перешкод на шляху до мети (за В.В.Журовим). Розвинена воля породжує самоповагу, повагу до інших, розширює сферу спілкування, і, таким чином, сприяє ефективній самореалізації особистості інваліда. А шлях до розвиненої волі пролягає через постійне самовдосконалення, пізнання зовнішньої через внутрішню реальність, свідоме докладання стратегічних зусиль і здійснення вольових актів з метою самоздійснення. А вольова саморегуляція не тільки забезпечує керування процесом самореалізації, але й сприяє досягненню ефективних результатів у процесі реалізації самопроекту шляхом активізації особистісних якостей (самовладання, наполегливість).

Передумовами успіху процесу самореалізації особистості вчені вважають ще й такі специфічні психологічні умови, які скоріше носять більш опосередкований, аніж детерміну-

ючий характер, як: соціальна адаптованість (Т.М.Гребенюк, М.І.Томчук, Т.О.Комар, В.А.Скрипник); максимальне злиття сутнісних сил, відповідність вчинків людини її внутрішнім нахилам, відокремлення можливих шляхів самоздійснення (самообмеження) (Г.О.Нестеренко); натхнення, ініціатива, творчість (Г.О.Нестеренко, К.О.Фролова); динамічна, функціональна єдність, де образ світу й образ "Я" ніби урівноважені через адекватне розуміння свого місця у світі (Н.М.Лосева).

Отже, специфіку стратегій самореалізації молоді з інвалідністю детермінують психологічні умови протікання процесу самоздійснення. Аналіз наукових джерел дає підставу стверджувати, що до основних психологічних умов, які визначають побудову ефективної індивідуальної стратегії самоздійснення студентів-інвалідів, слід віднести наступні: активна життєва позиція, здатність до життєвої напруги; позитивне самоставлення, усвідомлення самоцінності, власної гідності та цінності життя; індивідуалізація; свобода і відповідальність; рефлексія; здобуття освіти; включення в інтегроване освітнє середовище; створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї та формування позитивного ставлення громадськості; продуктивне використання часу, здатність до транспективи; віра в особистість, у власні сили, у вищі істини, у краще майбутнє; високий рівень розвитку волі. Наявність необхідних психологічних умов забезпечує міцний фундамент для побудови ефективної стратегії самореалізації. Поряд з цим, необхідно зазначити, що не самі умови визначають спрямованість процесу самоздійснення, а значимість, якою наділяє їх конкретна особистість.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробці рекомендацій щодо оптимізації процесу самореалізації студентів-інвалідів в контексті навчально-виховної діяльності вищих навчальних закладів з урахуванням необхідних психологічних умов, котрі сприяють побудові ефективної індивідуальної стратегії самоздійснення молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Блощинский А.И.* Организационно-педагогические условия личностной самореализации студентов средней профессиональной школы: дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А.И. Блощинский. – М.: РГБ, 2003. – 129 с.
2. *Горак Г.І., Березко І.В., Ніколаєнко Я.М.* Стратегія життя (філософський, етичний та психологічний вимір) / Г. І. Горак, І. В. Березко, Я. М. Ніколаєнко. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 169 с.
3. *Дудкин Г.В.* Медико-социальный потенциал инвалидного спорта: дис. ... канд. социол. наук : спец. 14.00.52 / Г. В. Дудкин. – Волгоград: РГБ, 2007. – С.55-71.

4. *Журов В.В.* Філософсько-психологічні аспекти інвалідності: допоміжні матеріали з курсу "Основи дефектології" / В. В. Журов. – Чернігів: Чернігівський обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти, 2003. – 29 с.
5. *Іванова І.Б.* Соціально-психологічні проблеми дітей-інвалідів / І. Б. Іванова. – К.: Логос, 2000. – 87 с.
6. *Іванова І.Б.* Теоретико-методологічні засади навчання молоді в інтегрованому освітньому середовищі / І. Б. Іванова // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : [зб. наук. праць].– К.: Університет «Україна», 2007. – № 3 (5). – С. 188-197.
7. *Ковалев В.И.* Особенности личностной организации времени жизни / В. И. Ковалев // Гуманистические проблемы психологической теории. – М., 1995. – С.179-185.
8. *Лосева Н.М.* Самореалізація викладача-куратора: навч.-метод. посіб. / Н. М. Лосева. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 227 с.
9. *Сердюк Л.З.* Психологічні особливості життєвих перспектив у студентів з інвалідністю / Л. З. Сердюк // Проблеми загальної та педагогічної психології / [зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; наук. ред. С.Д. Максименко]. – К.: Главник, 2007. – Т. IX, част. 3. – С. 352-357.
10. *Таланчук П.М., Кольченко К.О., Нікуліна Г.Ф.* Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі / П. М. Таланчук, К. О. Кольченко, Г. Ф. Нікуліна; ВНЗ «Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини «Україна»; ВГСПО «Національна Асамблея інвалідів України». – К.: Соцінформ, 2004. – 128 с.
11. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
12. *Фролова Е.А.* Психологічні умови личностної самореалізації в системі профільного навчання старшокласників: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Е. А. Фролова. – М.: РГБ, 2005. – 157 с.
13. *Чечет Б.Ф.* Сущність, умови і тенденції самореалізації особистості: дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.11 / Б. Ф. Чечет. – М.: РГБ, 2005. – 157 с.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2009 р.

